

Νομιμότητα, Οικονομία, Τεχνητή Νοημοσύνη και Αποτελεσματικότητα

Βασίλης Γ. Τζέμος,

**Πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Αναπληρωτής
Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου και Οικονομικών Θεσμών Τμήματος
Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Δικηγόρος**

1. Νομιμότητα και αποτελεσματικότητα στην Δημόσια Διοίκηση

Το θέμα της ομιλίας μου και του άρθρου θα μπορούσε να είναι και ο τίτλος του 12^{ου} συνεδρίου μας: «Νομιμότητα, οικονομία, τεχνητή νοημοσύνη, αποτελεσματικότητα». Ένα τετράγωνο. Έχω αναπτύξει σε προηγούμενη μελέτη μου τη σχέση νομιμότητας και αποτελεσματικότητας ειδικά στη δημόσια διοίκηση και στο διοικητικό δίκαιο¹. Εκεί η τελική θέση ήταν ότι η δημόσια διοίκηση όταν ασκεί τις αρμοδιότητές της πρέπει α) να είναι νόμιμη, αλλά αυτό δεν αρκεί. Πρέπει και β) να είναι αποτελεσματική². Νομιμότητα³ και αποτελεσματικότητα⁴ είναι ισήγορα μελήματα, εξίσου σημαντικοί παράγοντες. Πρέπει δε να συντρέχουν στην πράξη και οι δύο. Με άλλα λόγια η δημόσια διοίκηση πρέπει πάντα να είναι και νόμιμη και αποτελεσματική. Όμως αυτές οι δύο εξίσου αναγκαίες συνιστώσες δεν επιμινύονται, δεν μπαίνουν σε ένα μίξερ και φτιάχνουμε ένα κοκτέιλ. Έχουν συγκεκριμένη νομικά μεθοδολογική κατάστρωση. Πρώτα πρέπει να τηρείται η νομιμότητα και αφού τηρείται η νομιμότητα, αυτό δεν εξαρκεί, πρέπει να τηρείται και η αποτελεσματικότητα. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να παρακάμπτεται η νομιμότητα ή να μην τηρείται πλήρως στο βωμό της αποτελεσματικότητας. Αλλά σε καμία περίπτωση δεν αρκεί και κάποιος να είναι νόμιμος και να καθυστερεί πάρα πολύ, για παράδειγμα να ασκεί τις διοικητικές του αρμοδιότητες.

2. Νομιμότητα, αποτελεσματικότητα και Κυβέρνηση

Παίρνοντας το «ασανσέρ» από το διοικητικό δίκαιο και ανεβαίνοντας στο συνταγματικό δίκαιο και στην πολιτειολογία, το ίδιο ζεύγμα νομιμότητα-αποτελεσματικότητα ισχύει και για τις τρεις κρατικές εξουσίες: Νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική. Η κυβέρνηση κατευθύνει και χαράσσει τη γενική πολιτική της χώρας⁵. Αυτή είναι η κύρια, η πυρηνική αρμοδιότητα της κυβέρνησης, να χαράσσει τη γενική πολιτική της χώρας. Αλλά χαράσσοντας τη γενική πολιτική της χώρας η κυβέρνηση πρέπει να είναι και νόμιμη και αποτελεσματική. Αυτό το ζεύγμα δεν

¹ Β. Τζέμος, Εφαρμοσμένο Διοικητικό Δίκαιο και αρχές δικαίου και μάλιστα, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2021, σ. 1επ.

² Β. Τζέμος, Εφαρμοσμένο Διοικητικό Δίκαιο και αρχές δικαίου και μάλιστα, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2021, σ. 19επ.

³ Η πεμπουσία του Διοικητικού Δικαίου.

⁴ Η πεμπουσία του Δημοσίου Μάλιστα.

⁵ Βλ. Αναλυτικά Β. Τζέμος, Οργανωτικό Διοικητικό Δίκαιο, σ. 93επ.

πληρούται όταν για παράδειγμα⁶, υπάρχουν σοβαρά δομικά προβλήματα στις συγκοινωνίες αλλά και σε οδικούς άξονες και αυτοί δεν αντιμετωπίζονται. Και δεν μιλάω μόνο για το μεγάλο δράμα των Τεμπών. Αναφέρομαι και σε θέματα καθημερινά, πώς άνθρωποι σκοτώνονται πολύ συχνά στα οδικά δίκτυα, στην Κρήτη, για παράδειγμα και σε άλλους οδικούς άξονες. Όπως επιπρόσθετα αναφέρομαι στην κυκλοφοριακή συμφόρηση που μαστίζει καθημερινά και σταθερά τους οδικούς άξονες της Αττικής, χωρίς να δίνεται κάποια λύση. Η κυβέρνηση πρέπει να είναι και νόμιμη και αποτελεσματική. Πρέπει δηλαδή να δίνει λύσεις στα μεγάλα προβλήματα.

3. Νομιμότητα, αποτελεσματικότητα και Βουλή

Το ίδιο ισχύει και για τη Βουλή. Η Βουλή πρέπει να νομοθετεί σύμφωνα με το Σύνταγμα, σύμφωνα με το Ενωσιακό Δίκαιο και το Διεθνές Δίκαιο, αλλά να παράγει και νομοθεσία, η οποία να φέρνει πραγματικά αποτελέσματα στον πολίτη. Να σκέφτεται ποια είναι τα πραγματικά προβλήματα. Αυτό είναι η δουλειά της νομοθεσίας. Να επιλύει πραγματικά προβλήματα του πολίτη. Οπότε, για παράδειγμα, δεν είναι σύννομη και αποτελεσματική μια Βουλή που επιλέγει Μέλη Ανεξαρτήτων Αρχών, παρότι το Σύνταγμα απαιτεί ρητά τουλάχιστον πλειοψηφία των 3/5 των Μελών της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής, με τρία πέμπτα παρά κάτι⁷. Επίσης η Βουλή δεν λειτούργησε τηρώντας αυτό το αδήριτο και ως άνω μεθοδολογικά καταστρωμένο ζεύγμα νομιμότητα και αποτελεσματικότητα, όταν την εποχή των μνημονίων, και παρότι ρητά και σαφώς και το Σύνταγμα και το Ενωσιακό Δίκαιο απαγόρευαν την διάκριση στον μισθό λόγω ηλικίας, θεσπίστηκε ο υποκατώτατος μισθός. Όταν επίσης επιχειρήθηκε από την προπροηγούμενη Βουλή να θεσπιστεί νομοθετική ρύθμιση που θα περιόριζε τα εθνικής εμβέλειας τηλεοπτικά κανάλια σε τέσσερα, θεσπίζοντας ουσιαστικά προφανώς μη αναλογικό περιορισμό και στην ενημέρωση και στην διασκέδαση και στην επιχειρηματική ελευθερία. Όταν επίσης η παρούσα Βουλή, παρότι το Σύνταγμα απαγορεύει ρητά και καθαρά την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων, με το ν. 5094/2024 θέσπισε τα νομικά πρόσωπα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που είναι ιδιωτικά πανεπιστήμια⁸. Κι όμως την σωρευτική πιστή τήρηση και της νομιμότητας πρώτα, και της αποτελεσματικότητας μετά, πρέπει να την έχει πάντα στο νου του ο νομοθέτης.

4. Νομιμότητα, αποτελεσματικότητα και Δικαιοσύνη

Το ίδιο ισχύει και για την δικαιοσύνη. Και ο δικαστής πρέπει να τηρεί το Σύνταγμα, το Ενωσιακό Δίκαιο και να εφαρμόζει τους νόμους⁹. Αλλά ταυτόχρονα πρέπει να είναι και αποτελεσματικός, γιατί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της δικαιοσύνης είναι

⁶ Θα φέρω παραδείγματα από την πολύ σύγχρονη πολιτική ιστορία.

⁷ Βλ. και Β. Τζέμος, Συνταγματικό δίκαιο, διεθνείς και εγχώριες προκλήσεις και επανζημένο Σύνταγμα σε: Ε. Βενιζέλος (Επιμ.), 50 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975, 2026.

⁸ Β. Τζέμος, Ιδιωτικά Πανεπιστήμια, Σύνταγμα και Ενωσιακό Δίκαιο, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2024, σ. 1επ., Β. Τζέμος, Ιδιωτικά Πανεπιστήμια. Ναι μεν αλλά. Καθημερινή ΤΟ ΒΗΜΑ 2.2.2024.

⁹ Β. Τζέμος, Οργανωτικό Διοικητικό Δίκαιο 2013, σ. 28.

ότι πολλές φορές καθυστερεί. Και αυτό το μείζον δομικό θέμα πρέπει να λυθεί με ρεαλιστικά και έξυπνα μέτρα.

5. Νομιμότητα, αποτελεσματικότητα και Οικονομία

Το ζεύγμα νομιμότητα και αποτελεσματικότητα ας το δούμε πιο εφαρμοσμένα στο πεδίο της οικονομίας. Τι εννοούμε όταν λέμε οικονομία; Τρία πράγματα. Εννοούμε α) τις αγορές της διεθνούς οικονομίας. Εννοούμε β) τους δείκτες, τους οικονομικούς δείκτες ενός κράτους: Χρέος, έλλειμμα, επιτόκια, ευστάθεια τραπεζικού συστήματος, εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων, πληθωρισμός, ποσοστό ανεργίας, κόστος ενέργειας, κατώτατος μισθός. Εννοούμε και γ) την πραγματική οικονομία με έμφαση στην αγοραστική δύναμη και στα εισοδήματα των πολιτών. Όλα αυτά τα 3 υποστοιχεία της οικονομίας είναι το κύριο αντικείμενο το οποίο το ζεύγμα μας, νομιμότητα και αποτελεσματικότητα, πρέπει να ικανοποιεί. Στην περίοδο των μνημονίων, σε έκτακτες συνθήκες είναι η αλήθεια, είδαμε ρήγματα, τόσο στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τόσο στο κράτος δικαίου, όσο και στη δημοκρατική αρχή π.χ. με την δρακόντεια νομοθεσία και με τις πολυπληθείς πράξεις νομοθετικού περιεχομένου. Αυτό δεν πρέπει να επαναληφθεί. Δεν πρέπει να κοιτάμε το παρελθόν και να γκρινιάζουμε, να στεναχωριόμαστε, πρέπει όμως να διδασκόμαστε από αυτό. Ο παθός μαθός. Αλλά και σήμερα η ακρίβεια, παρότι έχουν νομοθετηθεί μέτρα και έχουν εφαρμοστεί σχετικές πολιτικές, δεν έχει αντιμετωπιστεί με αποτελεσματικό τρόπο.

6. Η τεχνητή νοημοσύνη κλείνει το τετράγωνο

Και μέσα σε αυτό το μέχρι τώρα τρίγωνο, έρχεται με ορμή η τεχνητή νοημοσύνη¹⁰ για να ολοκληρώσει το τετράγωνο. Έχει τέσσερα χαρακτηριστικά η τεχνητή νοημοσύνη. Πρώτον είναι ορμητική και ιμπεριαλιστική όπως είναι η οικονομία, οι αγορές. Έχει και η τεχνητή νοημοσύνη την ίδια τάση, έχει την ίδια δυναμική. Να θέλει να λειτουργεί κανονιστικά. Να υποκαθιστά το ισχύον δίκαιο, ή εν μέρει να το αμφισβητεί. Έρχεται λοιπόν με κεκτημένη ταχύτητα και επεκτατικά η τεχνητή νοημοσύνη. Έχει δεύτερον κατά κανόνα το χάρισμα, έχουμε πειστεί όλοι, της αποτελεσματικότητας. Είναι κλασικό παράδειγμα αποτελεσματικότητας η τεχνητή νοημοσύνη. Έρχεται να φέρει λύσεις. Και αυτό είναι χρήσιμο. Δεν πρέπει να είμαστε τεχνοφοβικοί. Είναι ωφέλιμο. Είναι τρίτον η τεχνητή νοημοσύνη η νέα τεχνολογία, συμπυκνώνει την καινοτομία της εποχής μας, και ενσωματώνεται στο κοινωνικό γίνεσθαι απαιτώντας τον σεβασμό. Κι έρχεται τέταρτον η τεχνητή νοημοσύνη να καταλάβει ένα σημαντικό πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας. Βλέπουμε κράτη και ιδιώτες να έρχονται και να εστιάζουν στο επιχειρείν στο πλαίσιο της τεχνητής νοημοσύνης.

7. Συμπεράσματα-Προτάσεις

¹⁰ Β. Τζέμος, Ο ορισμός της παιδείας στους νόμους του Πλάτωνα και η τεχνητή νοημοσύνη, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2026, σ. 1επ., Β. Τζέμος, Ο Νέος Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2025, σ. 1επ., Β. Τζέμος, Ομιλία σε Επιστημονική Ημερίδα Δικηγορικού Συλλόγου Πύργου 11 Ιουνίου 2026.

Η θέση μου, η κεντρική θέση της ομιλίας μου είναι, ότι το πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικό διακύβευμα το ρυθμίζει η συνταγματική νομιμότητα και μόνο η συνταγματική νομιμότητα. Ούτε η οικονομία, ούτε το next big thing, η τεχνητή νοημοσύνη, οσοδήποτε κι αν και η οικονομία και η τεχνητή νοημοσύνη υποστασιοποιούν συχνά την αποτελεσματικότητα. Αυτή τη νέα πραγματικότητα πρέπει να τη δεχτούμε, να τη σεβαστούμε αλλά να της θέσουμε συγκεκριμένα δημοκρατικά και δικαιοκρατικά φρένα. Ποια είναι αυτά;

Πιστεύω ότι πρέπει στην επικείμενη συνταγματική αναθεώρηση να ρυθμιστούν φρένα στην τεχνητή νοημοσύνη. Οι συνταγματικές αναθεωρήσεις δεν είναι για να αναπτύσσουμε ωραίες ιδέες χωρίς πρακτικό αντίκρισμα αλλά για να λύνουν συγκεκριμένα σοβαρά προβλήματα σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή¹¹. Παράδειγμα, γίνεται μεγάλη συζήτηση για την υποκατάσταση από την τεχνητή νοημοσύνη, στα πλαίσια μια ευαγγελιζόμενης μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας, της κυβέρνησης που κατευθύνει την γενική πολιτική της χώρας, του νομοθέτη που θεσπίζει τους κανόνες δικαίου και του δικαστή που επιλύει με ανεξαρτησία στα πλαίσια μιας δίκης διαφορές και κρίνει δικαστικά υποθέσεις.

Ένα πρώτο κύριο φρένο είναι ότι την άσκηση των τριών κρατικών λειτουργιών την ασκούν αυτοί και μόνο αυτοί οι φορείς της (βουλή, κυβέρνηση, δικαστήρια), οι οποίοι είναι οπωσδήποτε συγκεκριμένοι άνθρωποι που βάσει του νομικού πλαισίου και εντός της δημοκρατίας έχουν τις αντίστοιχες αποφασιστικές αρμοδιότητες. Η τεχνητή νοημοσύνη επιτρέπεται να έρχεται μόνο βοηθητικά, συμβουλευτικά. Δεν μπορεί να επεμβαίνει στην άσκηση κρατικών πολιτικών και να τις καθορίζει. Δεν πρέπει να της εκχωρήσουμε την λήψη αυτόματα κομβικών κρατικών αποφάσεων.

Αυτό γιατί στα essentialia του δημοσίου δικαίου, στα πυρηνικά χαρακτηριστικά του dna του δημοσίου δικαίου εντάσσονται πέντε αναγκαία και διεφαπτόμενα συστατικά. Πρώτον η τήρηση παντού και πάντα της αρχής της νομιμότητας¹², και των βασικών αρχών του διοικητικού δικαίου¹³ που την συμπληρώνουν, την αρτιώνουν με κορυφαίες την χρηστή διοίκηση¹⁴ και την αναλογικότητα¹⁵. Δεύτερον η σαφής και πλήρης αιτιολογία των αποφάσεων. Τρίτον η διαφάνεια και η λογοδοσία των ανθρώπων-κρατικών οργάνων που λαμβάνουν νομιμοποιούμενοι μείζονες κρατικές αποφάσεις (νομοθετικές, κυβερνητικές, δικαστικές). Τέταρτον ο έλεγχος. Οι κρατικές αποφάσεις πρέπει να υπόκεινται στον θεσμικά οργανωμένο δικαιοκρατικό (κοινοβουλευτικό, δικαστικό, πολύπλευρο διοικητικό) έλεγχο¹⁶. Δεν επιτρέπεται να απορρέουν απλώς από έναν έξυπνο αλλά ανεξέλεγκτο αλγόριθμο. Και πέμπτον, πρέπει πάντα να διαφυλάσσεται η εγκυρότητα των πραγματικών δεδομένων στα οποία εδράζονται οι αποφάσεις. Τα ανωτέρω από μόνη της η τεχνητή νοημοσύνη δεν μπορεί να μας τα

¹¹ Βλ. Β. Τζέμος, Αναθεώρηση του Συντάγματος και Αναθεώρηση της Συνθήκης της Λισαβόνας, σε: Β. Τζέμος, Μ. Πραβίτα (Επιμ.), «Συνταγματική Αναθεώρηση», 2015, σ. 1 επ. και σε ΝοΒ 2014, σ. 2402 επ.

¹² Β. Τζέμος, Εφαρμοσμένο Διοικητικό Δίκαιο και αρχές δικαίου και μάνατζμεντ, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2021, σ. 1επ. (10), ο ίδιος, Οργανωτικό Διοικητικό Δίκαιο, 2013, σ. 28.

¹³ Β. Τζέμος, Εφαρμοσμένο Διοικητικό Δίκαιο και αρχές δικαίου και μάνατζμεντ, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2021, σ. 1επ. (12επ.), ο ίδιος, Οργανωτικό Διοικητικό Δίκαιο, 2013, σ. 25επ.

¹⁴ Βλ. Β. Τζέμος, Η σύννομη κακοδιοίκηση, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2017, σ. 95επ.

¹⁵ Βλ. Β. Τζέμος, Η ώριμη αναλογικότητα, ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΚΗ 2019, σ. 200επ., Β. Τζέμος, Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα στην ΕΕ, 2026.

¹⁶ Βλ. Β. Τζέμος, Α. Αναστασίου, Έλεγχος Διοικητικής Δράσης, Εγχειρίδιο ΕΣΔΔΑ, 2021.

εξασφαλίσει. Ορθώς θεσπίστηκαν με τον νέο κανονισμό για την τεχνητή νοημοσύνη¹⁷ σε όλη στην Ευρωπαϊκή Ένωση συγκεκριμένες ρυθμίσεις για την δικαιοκρατική ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική ζωή. Αλλά πρέπει κατά την γνώμη μου να θεσπιστούν και πρόσθετες συνταγματικές και ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις ώστε να υφίστανται οι αναγκαίες εγγυήσεις και τα απαραίτητα αντίβαρα στην υπείσδυση της τεχνητής νοημοσύνης στην άσκηση των κρατικών εξουσιών. Οι κρατικές αποφάσεις που πρέπει να παραμένουν αιτιολογημένες, διαφανείς, εδραζόμενες σε συγκεκριμένα πραγματικά δεδομένα και ανάγκες και δικαιοκρατικά ελεγχόμενες. Επιπρόσθετα θα πρέπει να προσέξουμε πάρα πολύ και στους καιρούς της τεχνητής νοημοσύνης την παράμετρο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹⁸. Δεν πρέπει να φύγουμε από την αξιακές, τις αξιοπρεπείς προδιαγραφές των νομικών ρυθμίσεων και των κρατικών αποφάσεων. Μπορεί να λύνει προβλήματα ένας καλός αλγόριθμος, μπορεί οι αγορές και ο πλούτος να συνεπιφέρουν αποτελεσματικότητα, αλλά τα αξιακά προτάγματα της έννομης τάξης, αυτό που έχω ονομάσει «δικαιοπολιτικό κεντρί»¹⁹, ότι δηλαδή πρώτα είναι τα θεμελιώδη δικαιώματα και μετά οι κρατικές εξουσίες²⁰, μπορεί να το εξασφαλίσουν μόνο συγκεκριμένα συνταγματικά φρένα.

Συμπερασματικά στο τετράγωνο που συζητάμε (νομιμότητα, αποτελεσματικότητα, οικονομία, τεχνητή νοημοσύνη), οι γραμμές που συνδέουν τα επιμέρους τέσσερα στοιχεία του είναι το κράτος δικαίου και η δημοκρατία. Η συνταγματική νομιμότητα. Η συνταγματική νομιμότητα ρυθμίζει και μέσα σε αυτά τα πλαίσια η οικονομία πρέπει να αναπτύσσεται ελεύθερα και η τεχνητή νοημοσύνη να φέρνει χρήσιμα αποτελέσματα.

Περαιτέρω, περισσότερο από ποτέ χρειάζεται διεπιστημονική προσέγγιση. Τα νομικά μαζί με τα οικονομικά και μαζί με την τεχνολογία. Είναι αδήριτη ανάγκη. Πάντα όμως υπό την προϋπόθεση ότι τους κανόνες του παιχνιδιού τους βάζει, όπως μας διδάσκει και η αρχαία ελληνική σκέψη και οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου και το σύγχρονο συνταγματικό δίκαιο ο δημοκρατικά νομιμοποιημένος νομοθέτης τηρώντας το Σύνταγμα.

Και για αυτό το λόγο πρέπει να διατηρήσουμε στιβαρή τη διάκριση δημοσίου δικαίου και ιδιωτικού δικαίου. Δεν είναι αντικείμενο συναλλαγής τα σύνορα των κρατών ή οι επικράτειες. Αυτό είναι δημόσιο δίκαιο. Είναι δημοκρατία. Είναι συνταγματικό και

¹⁷ Β. Τζέμος, Ο Νέος Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2025, σ. 1επ.

¹⁸ Β. Τζέμος (Επιμ.), Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Ερμηνεία κατ'άρθρον. Άρθρο 1, 3^η έκδοση, 2026 (υπό έκδοση), Β. Τζέμος, Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο Δίκαιο της ΕΕ, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ (www.publiclawjournal.com) 2016, σ. 1 επ., και σε Τιμητικό Τόμο Κ. Κρεμαλή, 2016.

¹⁹ Β. Τζέμος, Ευρωπαϊκή Ένωση και Δικαιοπολιτική, σε: Β. Τζέμος (Επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα και Θεσμοί στην Εποχή της Κρίσης, 1^ο Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), 2015, σ. 414 επ., και σε ΘΠΔΔ 2015, σ. 97 επ., Β. Τζέμος, Εφαρμοσμένο διοικητικό δίκαιο και αρχές δικαίου και μανάτζμεντ, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2021, σ. 1επ. (20επ.).

²⁰ Β. Τζέμος Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα στην ΕΕ, 2026, Β. Τζέμος, (Επιμ.), Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Ερμηνεία κατ'άρθρον. Εισαγωγή, 3^η έκδοση, 2026, Β. Τζέμος, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων και πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ 2018 (www.publiclawjournal.com), σ. 211 επ., Β. Τζέμος, Οργανωτικό Διοικητικό Δίκαιο, 2013, σ. 6.

διεθνές δίκαιο. Υπάρχουν κάποια δημοκρατικά και δικαιοκρατικά essentialia που πρέπει να διαφυλαχθούν ως κόρην οφθαλμού.